

KÖZLEMÉNYEK

BÁCSATYAI DÁNIEL

A BURGUNDIAI MAGYAR KALANDOZÁSOK ÉS FORRÁSAIK* (1. RÉSZ)

Hungarian incursions into Burgundy and their sources (Part I)

Tenth-century Burgundy – may it be the duchy ruled by the Western Frankish Kingdom, or the independent kingdom – is one of the territories among the Carolingian successor states with the smallest number of survived sources. If we take this fact into consideration, it is quite surprising that the land preserved many traces about the incursions of the Hungarians. Based on the Hungarian tradition of the Abbey of Tournus, it was Szabolcs Vajay who expounded his concept for the first time about the cooperation between the late Carolingians and the Hungarians. The theory found no reception in French history-writing, where the image of the Hungarian incursions is shaped by the sometimes ill-founded criticism towards written sources. The paper examines the military campaigns to Burgundy, presents the questions of historiography and comments on some of the debated questions of the chronology. The author points out that the Hungarians could not have been in Burgundy as early as 911 – the annals only claim that the Hungarians crossed the Rhine, and staying close to the river they plundered the vicinity of Mayenfeldgau and Ahrgau in Lotaringia, the area of the Neuwider Basin. The date of the first incursion to Burgundy (913) does not seem to be certain either: according to the examined annals it is more probable that the Hungarians were here for the first time in 917.

Keywords: Hungarian incursions, Burgundy, Carolingian–Hungarian connections, Rhine Region, Medieval annals

A modern kori magyar traumák utáni önazonosságkeresés jegyében igen tanulságos eszmecsere zajlott a kalandozó hadjáratokról, valamint a magyarság középkori és XX. századi külföldi megítéléséről egy franciaországi emigráns magyar folyóirat hasábjain 1951–52-ben. A Lutéczi János álnéven író műkedvelő szerző írásának középpontjában a kalandozók egy kevésbé ismert állomása, a burgundiai Tournus híres monostora állt.¹ Lutéczi felvetette annak lehetőségét, hogy őseink nem holmi céltalan portya során, hanem Toulouse grófjának, IV. Thierrynek hívására pusztították Burgundia egyházait. A súlyos félreértésektől nem mentes cikkre Vajay Szabolcs válaszolt, aki rámutatott, hogy Lutéczi tévesen hozta összefüggésbe a Meroving-kori gróft a magyarokkal és a Szent Filibert-közösséggel, amely csak a IX. század végén költözött Noirmoutier szigetéről Tournus-be a normann kalózok elől.² Az emigrációba kényszerülő történész arra is megragadta az alkalmat, hogy első ízben kifejtse nézeteit azokról a hadjáratokról, amelyeket a kalandozók

*Az írás a kérdés bővebb tárgyalásának első közleménye.

¹ Lutéczi 1951.

² Vajay 1952.

Occidentalis Francia területére vezettek. Jól ismert elmélete szerint a 920–930-as évek francia célpontok ellen irányuló vállalkozásai mögött valójában a Nyugati Frank Királyság trónját elvesztő Karolingok és hűbéreseik álltak, akik – I. Berengár itáliai királyhoz hasonlóan – azért kereshették a magyarok barátságát, hogy azok betöréseikkel meggyengítsék ellenfeleik hátországát. A teóriát részleteiben kidolgozó monográfia angol nyelvű kézírata már 1954-ben készen állt,³ ám a kalandozó hadjáratokat európai diplomáciatörténeti kontextusban feldolgozó mű végül csak 1968-ban jelent meg Münchenben németül.⁴

Noha az *Eintritt des Ungarischen Stämmebundes in die Europäische Geschichte* csak 933-ig kíséri figyelemmel a magyarság és az európai királyságok viszonyát, Vajay itt is hangot adott azon nézetének, mely szerint a 937. évi burgundiai hadjárat mögött – amelyhez szerinte Tournus dúlása kapcsolódik – valójában a nyugati frank trónt frissen visszaszerző Karoling uralkodó, IV. (Tengerentúli) Lajos (936–954) felkérése állt.⁵ Felfigyelt ugyanis arra az egybeesésre, hogy a sarokba szorított Fekete Hugó burgundi hercege, Lajos király ellenfele, éppen 938-ban, azaz egy évvel a Burgundiát is érintő nagy európai hadjárat után vetette alá magát az új királynak.

A következőkben e burgundiai kalandozások ismert és a magyar közönség előtt talán még ismeretlen kútfőit kívánom megvizsgálni, ám nem csak a Vajay Szabolcs által megfogalmazott elmélethez kívánok hozzászólni, hanem egy frissebb, 2006-ban megjelent tanulmányhoz is, amely egy francia tudós, Hervé Mouillebouche nevéhez fűződik, s a Burgundiát érintő X. századi magyar hadjáratok témakörében született.⁶ Az utóbbi szerző megközelítésének megértéséhez azonban mindenekelőtt röviden meg kell ismerkednünk a IX–X. századi barbár zsákmányszerző hadjáratok (les invasions) modern szakirodalmának néhány fontosabb kérdésfeltevésével és tendenciájával – különösen azokkal, amelyek az elbeszélő források megbízhatóságára vonatkoznak.

A kalandozások a francia történeti irodalomban

Aligha véletlen, hogy Franciaországban – más műveivel ellentétben – nem keltett nagy feltűnést Vajay munkája, itt ugyanis a barbár betöréseket az utóbbi évtizedekben nem politika-, hanem gazdaság- és településtörténeti, valamint irodalomtörténeti kontextusban tárgyalták, s a magyar hadjáratokkal kapcsolatos gyér diskurzus csak a vikingek pusztításait tárgyaló vita oldalhajtásaként jelent meg. Az 1960-as évek óta a vikingek dühöngéséről szóló egykorú beszámolók hitelét rendre kétségbe vonják, s azok keserves hangvételét és sötét retorikáját nem a károk súlyosságával, hanem szerzőik irodalmi célkitűzéseivel és eszköztárával, a Bibliából kölcsönzött lamentáló nyelvezet iránti vonzalommal magyarázzák.⁷ A XIX. és a XX. század első felének történetírásában kegyetlen barbárként, az európai fejlődés kerékkötőiként feltűnő normannok egyes pusztításainak forrásaival és e kútfők megbízhatóságával kapcsolatban az utóbbi fél évszázadban egyre többször merül fel kétely,

³ Legalábbis Bogyay Tamás szerint, aki szerint a készülő mű címe *International Background of the Hungarian Invasions in Western Europe 892–929* volt. Lásd: Bogyay 1955. 62. o. Egy évtized múlva ugyanő az előkészületben lévő német kiadásra hivatkozott: Bogyay 1966. 10. o.

⁴ Vajay 1968.

⁵ Uo. 82. o. 311. sz. j.

⁶ Mouillebouche 2006.

⁷ Riché 1969.; D'Haenens 1970. 8–9 o.; Musset 1971.; Zettel 1977.

s a történészek többsége a keresztényekkel való békés együttélés formáira, a letelepedésre, beilleszkedésre és a kereskedelmi kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt.⁸ Így ma már aligha meglepő az a nézet, amely szerint a nyitott és vállalkozó szellemű normannok egyenesen termékenyítően hatottak a zárt struktúrájú frank társadalomra és kultúrára.⁹

A normann betöréseknek a fenti szemlélet alapján történő első nagy újraértékelése Albert d’Haenens nevéhez fűződik, aki egyetlen régió, a mai Belgium viking-hagyományának alapos elemzésével, az elbeszélő és diplomatikai jellegű források, valamint a régészeti anyag együttes vizsgálatával arra jutott, hogy a IX. században az elemzett területen nem tapasztalható törés sem a kereskedelmi élet intenzitásában, sem a városi élet fejlődésében.¹⁰ Véleménye szerint a szerzetes-írók iskolai stílusa, az általuk használt toposzok sablonossága inkább akadályozzák, mint segítik a vikingek „kalandozásainak” megértését; míg a kortársak közül alig volt valaki tényleges szemtanú, s eltúlzott híradásaik az általános rémület hatása alatt keletkeztek, addig a későbbi évszázadok szerzőinél szinte kivétel nélkül kimutatható valamilyen célzatosság, amely gyanút ébreszt híradásaikkal szemben. D’Haenens hasonló érvekkel felvértezve szólott hozzá a vikingek itáliai és nyugati frank területre vezetett betöréseire és a magyarok Belgium területére indított hadjárataikhoz.¹¹

D’Haenens munkásságának pozitív fogadtatása ellenére megfontolandóak J. M. Wallace-Hadrillnek, a normann história szakértőjének kritikus megjegyzései. Szerinte a toposzok használata nem hitelteleníti a kortársak beszámolóit; a klisék mögött nagyon is valós események húzódnak meg, nem beszélve az évkönyvek szenttelenebb előadásairól, amelyeknek szerzői – s Wallace-Hadrill itt elsősorban az *Annales Bertiniani* írójára, Hinkmár reimsi érsekre gondol – szavaik gondos megválasztásával igyekeztek érzékeltetni a különbséget a viking kártételek eltérő fokozatai között. A brit történész álláspontja szerint tehát az egykorú elbeszélő források szerzőitől nem szabad automatikusan megtagadni a hitelt.¹²

Mi a helyzet a nem egykorú, retrospektív forrásokkal? D’Haenens úgy vélte, hogy a kései – főleg XI. századi – hagiográfiai munkákban a vikingek, magyarok és a keresztények más ellenségei nemegyszer csupán díszletként jelennek meg, és a szerző saját közössége vagy megbízója időszerű érdekeivel összhangban kapnak szerepet – feltűnésük tehát nem feltétlenül az egykor volt valóság lenyomata. Különösen gyakran bukkannak fel a barbárok a *translatio*- és *inventio*-történetekben. A IX. és X. század fordulójának zavaros évtizedében nagy kihívást jelentett, hogy a városfalakon kívül található védtelen kolostorokban és székesegyházakban őrzött szent ereklyéket megvédelmezzék a „rossz keresztények” irigységétől és a pogányok pusztító dühétől.¹³ Így magyarázza legalábbis a szent relikviák gya-

⁸ A vikingek integrációjáról lásd: Coupland 1998.

⁹ D’Haenens 1970. 8. o. E szemléletváltozás párhuzamosan zajlott a gazdaságtörténeti megközelítések térnyerésével, amelyek a betöréseket követő pusztulással és károkkal szemben a hosszútávon érvényesülő pozitív hatásokat emelik ki. Georges Duby szerint a viking támadásokat követő felfordulás hozzájárult a majorsági gazdálkodás fellazulásához; az általános bizonytalanság miatt a parasztok sűrűn kényszerültek lakóhelyük megváltoztatására, s a fellépő munkaerőhiány kedvezőbb feltételeket biztosított számukra. Ez a vándorlás a városi életre nézve sem volt éppen előnytelen: a menekülők felduzzasztották a városok lakosságát, s magukkal hozott ingóságai és szakértelmük hozzájárultak a település gazdagodásához is. Duby 1974. 115–120. o.

¹⁰ D’Haenens 1967.

¹¹ D’Haenens 1984.; D’Haenens 1969.; D’Haenens 1961.

¹² Wallace-Hadrill 1975.

¹³ Helvétius 1999. 295. o.

kori helyváltoztatását számos X–XI. századi *translatio*-elbeszélés, amelyek mögött a mai kutatás gyakran nem a viking és magyar fenyegetést, hanem bizonyos rivalizáló egyházi intézmények közti konfliktust vagy a befolyásukat növelni szándékozó világi urak mesterkedéseit véli kitapintani.¹⁴

Az *inventio* magyarázatot szolgáltatathatott a kolostor alapításának körülményeire, igazolhatta a *fundatio* régiségét vagy egy újabb kultusz bevezetését, de meghúzódnak a mögötte azonos szentek ereklyéjét őrző egyházak vitája is. Szerzőik az elbeszéltek igazságát megbízhatónak tűnő tanúk felsorakoztatásával és a történeti körülmények hihető előadásával kívánták alátámasztani. E történeti körülmények között kaptak helyet a barbárok is; az ő dühöngésük idején kallódhatott el a szóban forgó szent teste, hogy évek múltán, csodás körülmények között bukkanjon elő újra.¹⁵ A pogány fenyegetés emlegetésének azonban más szerepe is lehetett a hagiográfiai irodalomban. A XI. századi kolostori krónikákban és az intézmény múltját feldolgozó életrajzokban a világi hatalmaskodóval vagy a hitetlenekkel viaskodó apát és utódai megpróbáltatásokkal teli sorsán keresztül a kolostori közösség passiója bontakozik ki, amelyet törvénszerűen követ kolostor újjáalapításának vagy reformjának feltámadásszerű gesztusa.¹⁶ Ezen az elbeszélői modellen alapul számos hagiográfiai mű, amelyeket így valóban óvatosan kell kezelnünk, ha a normann vagy magyar erőszak történeti forrásaiként vizsgáljuk őket. A pusztítás körülményeinek megfogalmazása sokszor igen sablonos, esetleg más ismert munkákon alapul, s a támadással kapcsolatban említett csodák is egyre-másra visszaköszönnék. A közhelyszerű retorika távolról sem ok arra, hogy minden történeti hitelt megtagadjunk ezektől az elbeszélésektől, ám mégis óvatosságra int, különösen az események után legkevesebb egy évszázaddal készült beszámolók esetében.

Tulajdonképpen a fenti megfigyelések szolgáltatották Albert d’Haenensnek az alapot arra, hogy a mai Belgium területére eső magyar kalandozásokat – Gina Fasolival vitatkozva – néhány kivétellel fikciónak minősítse, más esetekben pedig ne a magyarokat, hanem a normannokat tegye felelőssé. Fasoli belga kollégája szemére vetette, hogy figyelmen kívül hagyta a magyarok 954. évi Alsó-Lotaringiát érintő hadjáratának kontextusát – a magyarok ugyanis, harcmódorukra jellemzően kis csoportokra oszolva, bizonyára előzönlöttek a vidéket mielőtt Cambrai igazolhatóan megtörtént ostromához fogtak április 6-án.¹⁷ Kézenfekvő, hogy a védtelen egyházak és a vidék prédálását az ostrom idején és az elvonulás után is folytatták. Ilyen akció volt a Lobbes-i apátság feldúlása április 2-án, amelyről igen részletesen tudósít a kortárs Folcuin. Aligha hihető, hogy a környező vidék és az útba eső kisebb, gyengén megerősített egyházak ne szenvedtek volna a magyaroktól ezekben a napokban – nem minden egyháznak akadt azonban Folcuinhoz hasonló krónikása.

¹⁴ E túlzó álláspontra lásd: Lifshitz: 1995. A *translatio*-történetekkel szembeni bizalmatlanság természetesen indokolt (Geary 1990.), ám véleményem szerint az előadások kétségtelen tendenciózus jellege nem elegendő ok arra, hogy minden hitelt megvonjunk e szövegektől. A Lifshitzéhez hasonló homogenizáló szintézisek valójában elfeledtetik, hogy a szóban forgó források túlnyomó többsége helytörténeti érdeklődésű, s számos figyelemreméltó egyedi szint hordoznak – ahogy ezt a magyar-hagyományjal rendelkező monostoroknál is látni fogjuk.

¹⁵ Helvétius 1999. 296. o.

¹⁶ Remensnyder 2003. 149. o.

¹⁷ Fasoli 1962. 461–462. o.

Gina Fasoli ellenvetése visszhangtalan maradt, s a franciaországi magyar kalandozásokra vonatkozóan a francia történészek között d’Haenens véleménye maradt az irányadó, annak ellenére, hogy ő csak Belgium területére vonatkozóan foglalt állást. A Meroving- és Karoling-kori pénzgazdaságnak monográfiát szentelő Georges Depeyrot immár az egész Nyugati Frank Királyságra vonatkozóan írta le: „Un seul cas d’invasion de Hongrois semble indiscutable, à Lobbes en 955. Tous les autres cas sont des interpolations du XIème ou XIIème siècle destinées à obtenir des terres dont les chartes auraient été brulées lors des passages des Hongrois.”¹⁸ A Depeyrot által említett motívum azonban csak a X. században, s akkor is – egy kivétellel – itáliai oklevelek *arengái*ban jelenik meg.¹⁹ A későbbi századokban már nem kifejezetten a jogbiztosító iratok hiányát kellett a magyar támadással magyarázni; a XI. századi hagiográfiai műveknek azt kellett megindokolniuk, hogy miért hiányzik az alapításra, a szentkultuszok kezdeteire, valamint az ereklyetiszteletrre vonatkozó korai irodalom, amelyet a kései szerzőknek kellett – természetesen saját szájuk íze szerint – pótolniuk. Emellett magyarázatot kellett adniuk arra is, hogy a kolostorok miért válhattak kiszolgáltatottá a világi hatalom kényének a X. század első felében.

Csak hosszú évtizedek múlva, 2006-ban jelent meg olyan mű a magyar kalandozások témakörében, amely Albert d’Haenens munkáinak szkeptikus szellemében íródott. Terjedelmes, számos tanulságot tartogató tanulmányában Hervé Mouillebouche szinte minden hitelt megtagad a magyarok burgundiai kalandozásairól – elsősorban a 937. évi nagy hadjáratról – tudósító forrásoktól, s nem csak a homályos kombinációkat is tartalmazó kései kútfők esetében jár el így, hanem Flodoard egykorú feljegyzéseivel szemben is roppant bizalmatlan. A kései krónikás és hagiográfiai források esetében a pusztá motivikus és az esetleges filológiai összefüggések is kétséget ébresztenek benne, ám d’Haenens-szel ellentétben nem tárja fel a magyarok szerepeltetése mögött meghúzódó szerzői szándékot. Az egyes burgundiai egyházak magyar-hagyományainak vizsgálatakor hasonló eredményre jut, mint bizonyos modern szerzők a vikingeket illetően: ama kevés esetben, amikor a pusztításról beszámoló kútfők megbízhatónak bizonyulnak, diplomatikai források alapján kimutatni véli, hogy korántsem mutatkozott jelentős törés a helyszínek X. századi történetében.²⁰ Eljárása mögött kétségtelenül van némi igazság, ám óvatosságra int az a tény, hogy Ausztria vagy Németország területén ugyancsak elenyésző azoknak az okleveleknek a száma, amelyek magyar betörések emlékét fenntartották, annak ellenére, hogy az említett területek jóval többet szenvedtek elődeink betöréseitől, mint a franciák.²¹

A későbbiekben – a 937. évi burgundiai kalandozás forrásainak elemzésekor – mérlegre kívánom tenni Mouillebouche érveit is. Nem ez volt azonban a magyarok első látogatása ezen a területen: őseink ekkor már két évtized óta el-elvetődtek Burgundiába. Először e korai kalandokkal és forrásaikkal kell foglalkoznunk.

¹⁸ Depeyrot 1994. 35. o.

¹⁹ Burchard lyoni érsek megerősítő okleveléről, amelyet a magyarok által feldúlt savigny-i apátság részére állított ki, még lesz szó.

²⁰ A normannok kapcsán ugyanezt hangsúlyozza John Coupland és – Aquitánia esetében – Anne Trumbore Jones, hozzátéve, hogy a keresztény világi előkelők éppúgy kivették a részüket a vidék pusztításából, mint a vikingek. Jones 2006.; Coupland 2014.

²¹ Erről lásd: Bogyay 1966. 7. o., valamint Veszprémy 2014. 88. o.

Magyarok Burgundiában 911-ben?

Az úgynevezett *Lobbes-i Évkönyv* (*Annales Laubacenses*: AL) legutolsó hírei a magyarok Rajnán túli kalandozásáról tudósítanak. A forrás szerint a mieink a folyón túl, *Magicampus* és *Marahaugia* területéig jutottak. A hír 912-nél megismétlődik:

911. Item Vngari Alamanium / Frantiumque atque ultra Rhenum et Magicampum / usque Marahaugiam / devastabant et reversi sunt.

912. Iterum Vngari Alamanniam Franciamque inva<serunt> atque ultra Rhenum et Magicampum usque Marhau<giam> / devastabant ac sine damno reversi sunt.²²

Az évkönyvbejegyzés értelmezésének kulcsa kétségtelenül a földrajzi nevek, *Magicampus* és *Marahaugia* megfejtése. Az évkönyv első kritikai kiadását készítő Georg Heinrich Pertz az Andernachtól nyugatra fekvő lotaringiai Karoling közigazgatási egységekkel, Mayenfeldgauval és Ahrgauval azonosította őket.²³ A kalandozó hadjáratoknak ki-merítő monográfiát szentelő Gina Fasoli szerint azonban nem Lotaringia, hanem Svábföld volt a magyar jelenlét helyszíne, méghozzá a mai Svájc területére eső Maienfeld városa és Aargau kanton területe.²⁴ Az előbbi a Rajna felső folyásánál fekvő római eredetű település (*Magia*), amelyet a korai középkorban *Lupinis* (801–1300), később – az ókori előzmények nyomán – *Maia* (1085), *Maging* (1282), *Magen* (1295), néven ismertek. A jelenlegi név *Maginvelt*, *Maienvelt* formában a XIII. században bukkan fel először.²⁵ Fasoli ehhez a városhoz kapcsolja az AL adatát, s a Rajna bal partján, a svábföldi Aargau (az azonos nevű svájci kanton) területén vezeti tovább a kalandozókat. Bár az évkönyv szövege szerint elődeink csak *Marhaugiáig* jutottak, Fasoli egy másik évkönyves forrás, a *Prümi Évkönyv* (*Annales Prumienses*: AP) rokon-híradásából kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy a magyarok Burgundiába is eljutottak:

911. <I>tem Ungarii totam Orien<talem> Frantium devastantes nec<non> partem Gallie, que citra Renum est, cum preda magna sine <damn>o ad propria sunt reversi. <Eod>em etiam anno Ludowicus rex <fili>us Arnulfi moritur et Carolus occidentalis rex regnum Lotharii suscepit Kal. Nov.

Mint arról később még szó lesz, az olasz kutató jogosan fedezett fel rokonságot az AL és az AP híradásai között, így igaza volt abban is, hogy a tudósítások egy eseményre vonatkoznak, amely az AP alapján inkább 911-ben történt, mint 912-ben. Fasoli azonban úgy vélte, hogy miután a magyarok Maienfeldnél átkeltek a Rajnán, Aargaun keresztül *Gallia* területére léptek; ez a terület pedig csak az Aargauval szomszédos Burgundia lehetett. A magyarázat kézenfekvőnek tűnt, így utat talált a magyarországi összefoglaló munkákba is.²⁶ A két évkönyv alaposabb megismerése után azonban más következtetésre kell jutnunk: az AP szerzője nem érthette Burgundiát a *pars Gallie que citra Renum* helyhatározón.

²² Lendi 1971. 188. o.

²³ MGH SS I. 55. o., 1. sz. j. Pertz a megismételt hírt a 926. évhez tartóznának vélte, ám Lendi ezt cáfolta. Valójában 925-nél szerepel egy áthúzott bejegyzés: „Vngari in Alamanniam.” Lendi 1971. 189. és 193. o. Ami *Magicampum* és *Marahaugiam* kérdését illeti, Pauler Gyula (Pauler 1900. 55. o.) és Bánlaky József (Bánlaky 1929. 36. o.) elfogadták Pertz véleményét, s ugyanígy tett Karácsonyi János is Rudolf Lüttich nyomán lásd: Lüttich 1910. 61. o.; Dümmler 1888². 591. o.

²⁴ Fasoli 1945. 124–125. o.

²⁵ LSG 562.

²⁶ A svájci Aargauval azonosítja *Marahaugiát Vajay* 1968. 49. o.; Györffy 1984. 661. o.; Bóna 2000. 48. o. Fasoli nyomán 911-re teszi az első burgundiai kalandot Kristó Gyula. Lásd: Kristó 1980. 241. o.

Az AL a X. század első éveinek egyik legrégebbi és leghitelesebb tanúja. Kódexe, a monzai káptalani levéltárban őrzött, Lobbes-i eredetű IX. századi (850–875) kézirat (Cod. f–9/176) kalandos úton került mai helyére: 1797-ben francia sereg szállította Veronából Párizsba, s Napóleon bukása után tévesen Monzába küldték vissza.²⁷ A kódex, amely Beda Venerabilis *De temporum ratione* című kozmológiai művét tartalmazza, két évkönyvet tartott fenn: az egy kéz által másolt *Sváb Évkönyv* (*Annales Alamannici*) úgynevezett monzai redakcióját (AAM, 709–912) a 2^r–4^v oldalakon tisztázatként, az AL-t (687–912) pedig a 27^r–30^r főlíkokon, a húsvétszámítási táblázatok margóján. Roland Zingg legutóbb megfogalmazott gyanúja szerint a lotaringiai kézirat hamar a svábföldi Rheinau monostorába került, s itt kötötték hozzá a 2^r–4^v lapokat. Az AAM ugyanis megemlékezik két Gozpert nevű *comes* haláláról (889, 910): okleveles források alapján előbbi Rheinau jötevőjeként, utóbbi a monostor laikus apátjaként azonosítható, aki a magyarok elleni csatában vesztette életét. Talán Rheinauban folytathatták tehát a Lobbes-ban megkezdett AL-t, amelynek hírei 887-től közeli rokonságban állnak az AAM tudósításaival. Nem csak a hírek mutatnak hasonlóságot: ugyanettől az évtől az AL-t lejegyző kéz azonos az AAM egészét másoló írnokéval.²⁸ Az sem kizárt azonban, hogy a kódex nem Rheinauba, hanem Baselbe került: az AAM-et ugyanis egy XII. századi bejegyzés zárja, amely arról tudósít, hogy a baseli székesegyház 1185. október 25-én a tűz martalékává vált;²⁹ Friedrich Kurze feltevése szerint az AAM 882 és 912 közötti feljegyzései is Baselben keletkeztek.³⁰

Mint említettem, a bennünket érdeklő AL a monzai kéziratban található húsvétszámítási táblázat margóján maradt fenn, s két kéz műve. Az általam vizsgált, magyarokra vonatkozó részt lejegyző második írnok 887-től kezdte meg tudósítását, ami 912-ig folytatótt. Az évkönyv különösen sok javítást tartalmaz az utolsó, zömmel magyar vonatkozású híreinek esetében. A 914-nél és 925-nél egyaránt szereplő *Vngari in Alamaniam* feljegyzés át van húzva. (Ez a második kéz működése végének *terminus post quem*.) Nincsen javítva, de íráshibát sejtet a 911-nél és 912-nél ugyanabban a megfogalmazásban szereplő hír, amely szerint a magyarok átkeltek a Rajnán. Az áthúzott és más év alatt megismételt bejegyzések miatt vélhetően ez az évkönyv is másolat; vagyis – és ez módszertani szempontból igen jelentős megállapítás – a másoló nem feltétlenül ott működött, ahonnan a hírek származnak. Ez érvényes a szintén másolatként fennmaradt AAM-re is: lehetséges, hogy szerepelnek benne Rheinauból származó hírek, ám korántsem biztos, hogy ott egyesítették a különböző helyről származó történeti hagyományokat.

Nyilvánvaló, hogy az azonos kódexben és részben megegyező kéz által lejegyzett évkönyveket nem lehet egymástól függetlenül vizsgálni, már csak azért sem, mivel a szövegek kétségtelenül szoros kapcsolatban állnak egymással: az AL 887-től végig az AAM kivonatának tűnik. Az utolsó, 911. és 912. évi hírek azonban teljesen eltérnek egymástól. Az AAM ugyanis a sváb Burkhard herceg megöléséről, Gyermek Lajos király haláláról és Lotaringia elpártolásáról tudósít, magyarokról pedig szó sem esik. Ezt nehéz megmagyarázni, hiszen a két évkönyv 911–912. évi híreit ugyanazon kéz másolta. Miért nem kivona-

²⁷ Belloni – Ferrari 1974. 106. o.

²⁸ Zingg 2014.

²⁹ A tudósítást Lendi tévesen 1085-re helyezte, s egy XI. századi kéznek tulajdonította: Lendi 1971. 189. o. Valójában azonban ugyanannak az írnoknak a műve, aki egy Barbarossa Frigyesről és fiáról, Frigyes sváb hercegről szóló költeményt a kódexbe másolta a XII. században. Lásd: Zingg 2014. 486. o.

³⁰ Kurze 1914. 16. o.

tolta hát tovább az AAm-t 911 és 912 esetében is? Arról aligha lehet szó, hogy a második kéz immár saját tapasztalatait jegyezte le, hiszen a magyarok Rajnán túli célpontjait is említő mondat megkettőződése azt sejteti, hogy ismét csak másolatról van szó – ezúttal azonban egy másik hagyomány került a másoló szemé elé. A sok bizonytalanság közepette csak annyit állíthatunk, hogy az AL 911/912. évi hírei valahonnan máshonnan származnak, valamilyen más hagyományt képviselnek.

Ez a másik történeti hagyomány az AP 911. évi bejegyzésével áll a legközelebbi rokonságban:

Annales Laubacenses (AL)	Annales Prumienses (AP)
<p>911. Item Vngari Alamaniam / Frantiamque atque ultra Rhenum et Magicampum / usque Marahaugiam / devastabant et reversi sunt.</p> <p>912. Iterum Vngari Alamanniam Franciamque inva<serunt> atque ultra Rhenum et Magicampum usque Marhau<giam> / devastabant ac sine damno reversi sunt.</p>	<p>911. <I>tem Ungarii totam Orien<talem> Frantiam devastantes nec<non et> partem Gallie, que citra Re<num> est, cum preda magna sine <damno> ad propria sunt reversi.</p>

Az AP-t egy a monzai kézirattal szoros kapcsolatban álló, szintén asztronómiai műveket – köztük Beda *De temporum ratione*-jét – tartalmazó madridi kódex (Bibl. Nac. 3307) hűsvétszámítási tábláinak margója őrizte meg.³¹ A kódexet talán a murbacher kolostorban írták a IX. században, ám hamarosan (887 körül) Prümbe kerülhetett, ahol a helyi és a birodalmi eseményeket egészen 923-ig tartották számon. Ezután a kéziratot Liège-ben találjuk, ahol az évkönyvet 1044-ig vezették. A bejegyzések zöme a 8. kéztől származik, amely 714 és 755, valamint 828 és 923 közötti évek történéseit örököltette ránk.³²

Az AL és az AP 911/912. évi híreiben valójában ugyanannak a tudósításnak kétféle falgalmazását fedezhetjük fel.³³ Első pillantásra nehezen magyarázható azonban a *pars Gallie, que citra Renum est* megjelölés, hiszen Galliának minden része a Rajnának ugyanazon partján található. Az elsősorban Lotaringia területére összpontosító prümi évkönyvíró világosan különbséget tesz a nyugati (*regnum orientalis*) és a keleti (*regnum occidentalis*) birodalomfél között, ám kortársaihoz hasonlóan zavarban van, amikor a Rajnától nyugatra

³¹ Kiadásait lásd MGH SS XV. 2. k. 1290–1292; *Boschen* 1972. 78–84. o. A kódex – gyenge minőségű – digitális verziója on-line elérhető: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000122617&page=1> [2014. május 29]. Az MGH-beli kiadás hiányos, például hiányzik belőle az évkönyv 954. évi híre („954. Ungarii Franciam vastaverunt”), illetve tévesen idézi a 911. évi tudósítás befejező részét, amely valójában így hangzik: „<Qu>o etiam anno Ludowicus rex <fili>us Arnulfi moritur et Carolus occidentalium rex regnum Lotharii suscepit Kal. Nov.” *Boschen* 1972. 82. o.

³² *Boschen* 1972. 75–78. o.

³³ Az AL a 911/912. évvel megszakad, s 911-ben érnek véget a magyar kalandozókról szóló híradások az AP-ben is. Az AP másik kalandozókra vonatkozó híre („910. Ungari contra Germanos pugnant”) is az AL-el mutat rokonságot. Említésre méltó, hogy egy másik X. századi – igaz, XI. századi másolatban (Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Patr. 62) fennmaradt – évkönyv, a lobbes-i és liège-i forrásokat vegyítő *Annales Lobienses* (MGH SS XIII. 226–235) a 911. és 912. évekre vonatkozóan az AP-t használta forrásául. Az eredeti kézirat a liège-i származású Durandusszal kerülhetett Bambergbe, aki később a város püspöke lett. Lásd: *Kurze* 1912. 590. o.

fekvő egykori Középső Királyság (*Media Francia*) északi részén formálódó bizonytalan körvonalú területet kell megneveznie. I. Lotár azonos nevű fia apja halála után (855) ezt a vidéket kapta örökül, ám miután ő is elhunyt (869), II. (Kopasz) Károly és II. (Német) Lajos a meerseni szerződésben megszüntették Lotaringia önállóságát. A Keleti és a Nyugati Frank Királyság határa ezután a Rajnától messze nyugatra, a Meuse, a Moselle, a Saône és a Rhône folyók mentén húzódott. A *regnum Hlotarii* kifejezés a teljesen egykorú kútfők közül legelőször az *Annales Bertiniani*-ban bukkan fel (864), s II. Lotár halála (a függetlenség elvesztése) után *regnum quondam Lotharii* formában találkozunk vele ugyanitt. Ezek azok az évek, amikor a II. Lotár személyéhez kötődő birtokos szerkezet a terület állandó nevévé kezdett válni.³⁴ 895-ben Arnulf császár felelevenítette a Lotaringiai Királyságot fia, Zwentibold számára, ám annak halála után (900) az intézmény végleg megszűnt. A források túlnyomó többsége *regnum Lotharii*-t említ Zwentibold megkoronázásakor, mintha tudatára ébredtek volna a régi elnevezésnek, amelyet most egy időre valós politikai tartalom töltött ki. Az *Annales Vedastini* 898-ban azonban *regnum Zuendebolchiként* emlegeti a szóban forgó vidéket, amely amellet tanúskodik, hogy a *regnum Lotharii* elnevezés még ekkor sem szilárdult meg teljesen földrajzi névként.³⁵

A 911. év elején Lotaringia még a Keleti Frank Királysághoz tartozott, azonban – amint az AP a magyar vonatkozású hírt követően beszámol róla – az év végén, IV. (Gyermek) Lajos halála után a tartomány III. (Együgyű) Károly nyugati frank uralkodó pártjára állt. Az AP ezen bejegyzése törvényszerűen a megörökített esemény után keletkezett, vagyis akkor, amikor Lotaringia immár *Gallia* részévé vált. Az AP tehát a magyarok által dúlt, közvetlenül a Rajnától nyugatra eső lotaringiai területeket joggal írja körül *pars Galliae, que citra Renumként*, hogy így megkülönböztesse a *regnum Lotharii* egészétől;³⁶ ami pedig a *citra Renum* kifejezést illeti, Prümből nézve valóban a Rajnán *innyi* területről van szó. A szerző tehát aligha a távoli Svábföldről, hanem a hozzá nagyon is közel eső lotaringiai Mayen és az Ahr folyó vidékéről ír.

A két évkönyv imént összehasonlított híreinek rokonságából következik, hogy az AL és az AP nézőpontja hasonló: amit az utóbbi *Orientalis Frantiaként* ír le, az az előbbiben *Alemannia, Franciaque atque ultra Rhenum*, vagyis a Rajnán *túli* keleti Karoling utódállam; ami az AP-ben *partem Gallie que citra Renum*, az az AL-ben *Magiscampus usque Marahaugiam*, vagyis Mayenfeldgau egészen Ahrgauig, közvetlenül a Rajna bal partján. Mindebből pedig azt következik, hogy az AL e híret az AP híreihez hasonlóan a Rajnától nyugatra jegyezték fel először – ám mivel az előbbi hibákat is szép számmal tartalmazó kompiláció csupán, ezért nem kell feltétlenül elvetnünk Zingg vélekedését, amely szerint az AL-t tartalmazó monzai kódexet a IX. és a X. század fordulóján Rheinauban használhatták.

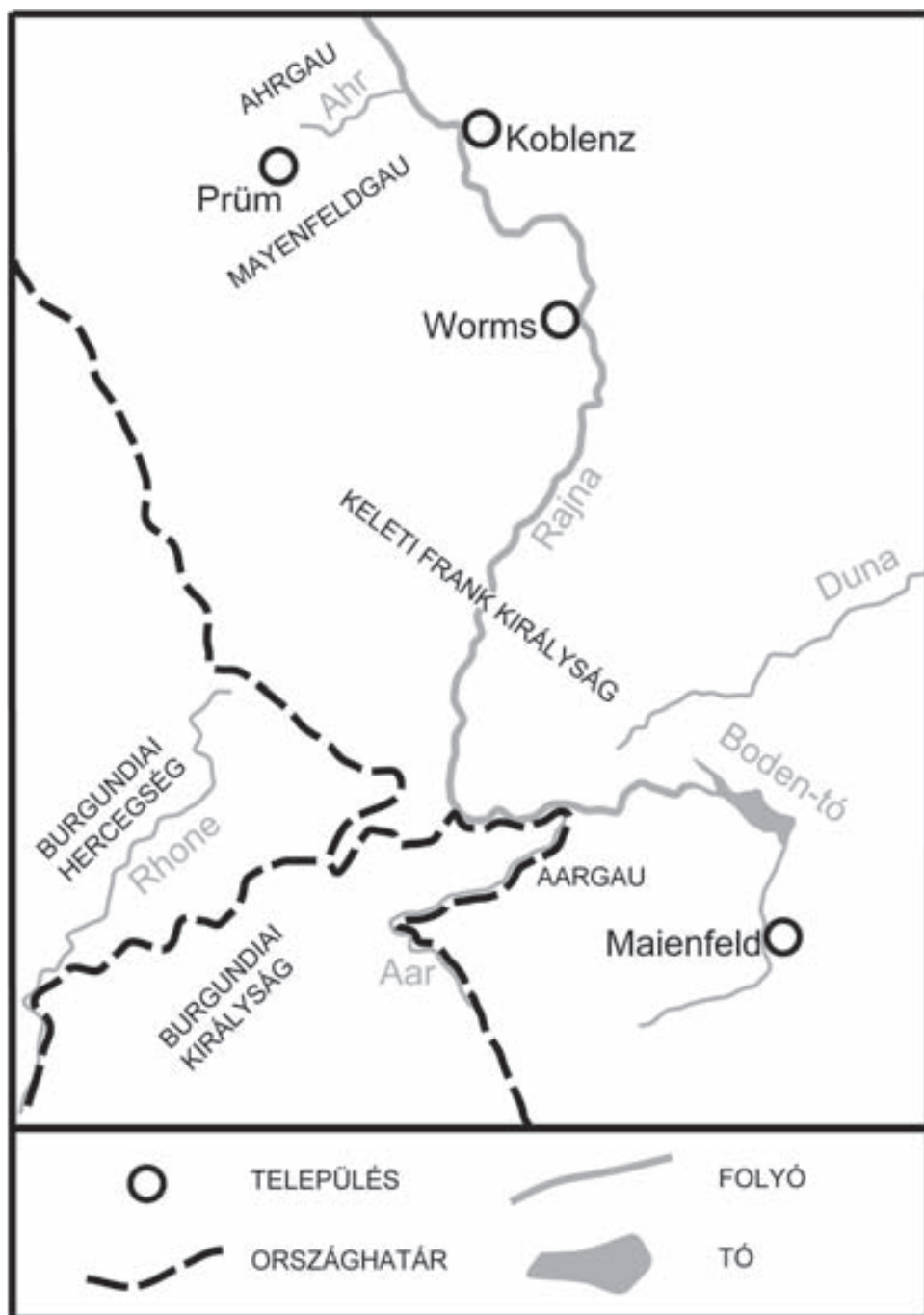
Az AL helyes értelmezésével tarthatatlanná válik a Gina Fasoli által megfogalmazott nézet, amely szerint a kalandozók már ilyen korán, 911-ben Burgundiába vonultak a Rajna mentén.³⁷ Ezt a vélekedést – amelyet az AP *pars Gallie, que citra Renum* helyhatározója

³⁴ Mohr 1957. 327. o.

³⁵ Uo. 333. o.

³⁶ Uo. 208. o. – Az évkönyvíró a *regnum Lotharii* kifejezést akkor használja, amikor a középső birodalom egész területéről van szó, így akkor, amikor Arnulf császár törvénytelen fia, Zwentibold rövidletű lotaringiai uralkodásáról ír: „895. Zuendibolh regno Lotharii peficitur” Uo. 82. o.

³⁷ Fasoli 1945. 124. o.

ihletett – egyébként is csak akkor lehetne fontolóra venni, ha az AL híré a svájci Aargaura vonatkoztatnánk, de nem vennénk figyelembe, hogy ugyanezen híradás szerint a magyarok innen már nem is mentek tovább (*usque Marahaugiam*), hanem visszafordultak. Nem kell hasonló logikai hibát áthidalni azonban akkor, ha elfogadjuk Pertz véleményét, amely szerint az AP megjelölése lotaringiai területre vonatkozik. Az AL és az AP tudósításait csak akkor lehet közös nevezőre hozni, ha *Marahaugiát* a lotaringiai Ahrgauval azonosítjuk. Arról nem is beszélve, hogy nem túl valószínű, hogy a magyarok – ismert útvonalaitól eltérően – az Alpok kellős közepén, a svájci Maienföldnél keltek volna át a Rajnán.

Az első burgundiai kaland: 913 vagy 917?

Egy IX. századi Beda Venerabilis-kézirat húsvétszámitási táblázatának margóján maradt fenn az az évkönyv, amely a magyarok burgundiai tartózkodásáról elsőként hírt ad (*Annales Sancti Quintini Veromandenses*). A kódex, amit ma a Vatikánban őriznek (Vat. Lat. 645.), az észak-franciaországi Saint-Quentin Somme-parti kolostorból került Rómába, ám eredetileg máshol készülhetett, mivel az apátság patrónusa, Szent Quintinus nem szerepel a kódex kalendáriumában.³⁸ Az évkönyv 793 és 994 között tartalmaz feljegyzéseket, több kéz munkája: egy IX. századi írnok kettő (744, 844), egy XI. századi annalista három eseményt (950, 981, 984) is megörökített. A feljegyzések zöme két – valószínűleg X. századi – kéztől származik (az első kéz: 813, 826, 840, 883–942, 945, 946, 954, 963, 965; a második: 936, 942, 943, 972–979, 982, 986–989). A 994-re vonatkozó hír ezektől eltérő írnoka bizonyosan egykorú a lejegyzett eseménnyel.³⁹ A kolostort illető számos híradás miatt bizonyos, hogy az évkönyvet Saint-Quentinben vezették, ám – amint az évkönyvek esetében mindig élnünk kell a gyanúperrel – a híreket számos, a legkülönbözőbb helyszínekről származó forrásból kompilálhatták. A lapszélek csonkulása miatt a hírek néhány esetben hiányosan olvashatóak.

Sajnos ez a helyzet a 913. évi burgundiai kalandra vonatkozó híradással is. Az utoljára egy 965. évi eseményt lejegyző kéz által megörökített – tehát valószínűleg nem kortárs értesülésként fennmaradt – hír értelmezését kulcsfontosságú helyen *lacuna* nehezíti meg. A forrást kiadó Ludwig Bethmann véleménye szerint itt magyarokra vonatkozó hírrel állunk szemben:⁴⁰

913. Hoc anno gelu maximum. Hoc anno <Hungarii Rhenum> transierunt et usque Burgundiam pervenerunt.

Hervé Mouillebouche szerint Bethmann rekonstrukcióját a *Reichenauai Évkönyv* (*Annales Augienses*: AAug) ihlette, ahol a magyarok rajnai átkelése, franciaországi hadjárata és itáliai visszatérése 932-nél szerepel.⁴¹ Úgy vélem, hogy a XIX. századi német forrásbúvárra valójában inkább az AAug-t számos ismeretlen forrásból kiegészítő Hermann von Reichenau világkrónikája gyakorolhatott volna hatást, ahol az AAug híre mellett már

³⁸ Codices Vaticani Latini 500.

³⁹ MGH SS XVI. 507.

⁴⁰ MGH SS XVI. 507. – Bethmann 1859-es MGH-beli *editio*jának félreérthető filológiai apparátusát a forrást francia nyelvre fordító Fernand La Proux úgy értelmezte, hogy a *lacuna* a *Hungarii* szót nem érinti. Lásd: *La Proux* 1869. 320. o. La Proux azonban nem látta a kéziratot, így a kérdés eldöntéséhez meg kellett vizsgálnom a vatikáni kódexet.

⁴¹ *Mouillebouche* 2006. 143. o. és 147. o.

a magyarok burgundiai tartózkodása is szerepel – igaz, ezúttal 937-re keltezte.⁴² Nincsen azonban szükség Mouillebouche bonyolult érvelésére. Az évkönyv ugyanis semmilyen kapcsolatban sincsen a reichenauai hagyománnyal, s így a többi feljegyzéshez hasonlóan itt is önálló hírel állunk szemben.

Az értesülés alighanem valóban a magyarokra vonatkozik; ezt bizonyítja a saint-quentin-i forrásokat is felhasználó *Soissons-i Világkrónika* is, amelyet a XIII. század közepén állított össze Coincy-i Gobert, a soissons-i Szent Medárd kolostor perjele.⁴³ Néhány országos jelentőségű és egyetlen valóban saint-quentin-i értesülés mellett éppen a magyarokra vonatkozó híradások esetében fedezhető fel rokonság Gobert és az *Annales Sancti Quintini* 898 és 963 közötti tudósítása között. Gobert-nél a következőt olvashatjuk:

917. Hungri primum Rhenum transierunt et usque Burgundiam pervenerunt.⁴⁴

E bejegyzés kétségtelenül kapcsolatban áll évkönyvünk 913. évi hírével, ám a világkrónikában 917-nél található. Sajnos nehéz eldönteni, hogy melyik forrásunk a megbízhatóbb, ugyanis az egymással rokonságban álló szövegrészekben – eltérő helyeken – egyaránt romlást tapasztalhatunk, ami arra utal, hogy a X. századi évkönyvíró és a XIII. századi krónikás művei közös forrásra vezethetőek vissza.⁴⁵ Az AAUG tanúsága szerint 913-ban valóban nagyon kemény tél volt – a *Saint-Quentin-i Évkönyv* értesülésének első fele tehát megbízható. Az évkönyv kéziratának vizsgálata sajnos alig-alig világítja meg a kérdést, mivel a felső margó, ahol a szóban forgó szövegrészlet található, valóban le lett vágva. A csonkán maradt betűszárakból annyi mindenestre megállapítható, hogy Bethmann kiegészítése nem pontos, s a valósághoz a Gobert által megőrzött szöveg állhatott közelebb.⁴⁶ Ami a *primum* szót illeti, ez minden bizonnyal arra utal, hogy a feljegyzés nem egykorú az eseménnyel – mindössze annyit bizonyít, hogy a vizsgált évkönyvek által képviselt történeti hagyományban ez volt a magyarok első említése. Fentebb láthattuk ugyanis, hogy a Rajnán már 911-ben átkeltek őseink, ám ebben az évben még nem Burgundia volt a célpontjuk, hanem Lotaringia. Ekkor azonban még alig távolodtak el a folyótól, s akciójuk nem is keltett jelentős visszhangot.

Az első, 913. évi burgundiai kalandozás híre mellé tehát kérdőjelet kell tennünk, ugyanis az ismertetett források szerint akár 917-ben is sor kerülhetett rá. Véleményem szerint az utóbbi dátumnak valamivel nagyobb valószínűsége van, mivel őseink ekkor dúlták a Burgundiai Királyság fennhatósága alá tartozó Baselt, s ekkor történt az első jelentősebb Rajnán túli hadjárat is.

⁴² MGH SS V. 113.

⁴³ *Rech* 2010. 419–420. o.

⁴⁴ MGH SS XXVI. 520.

⁴⁵ Az *Annales Sancti Quintini* szövegében például az áll, hogy I. Róbert francia király 922-ben meghalt („Robertus rex obiit”), majd az évkönyv a következő évben újfent beszámol a soissons-i csatában halálos sebet kapó uralkodó haláláról. A *Soissons-i Világkrónika* ezzel szemben a 922. évhez helyesen Róbert királlyá koronázását társítja („Robertus rex efficitur”), s a következő esztendő eseményeit a Saint-Quentin-i Évkönyvhöz hasonlóan beszéli el. A fiatalabb történeti mű tehát ebben az esetben jobb szöveget őrzött meg, mint a X. századi évkönyv. Kérdés, hogy ugyanez-e a helyzet a 917. évi értesüléssel is, amely akár a XIII. századi krónikás pusztá korrekciója is lehet, ugyanis – amint az az *Annales Augienses* alapján az európai krónikás hagyományban elterjedt – a magyarok első jelentős Rajnán túli hadjáratára 917-ben került sor.

⁴⁶ Az egyik csonkán maradt szó – amely eredetileg *Hungri* lehetett – g betűjét két sor fölötti láb után egy sor alá nyúló szár követi, ami nem lehet a *Rhenum* kezdőbetűje, de a *primumé* éppenséggel igen. Az általam valószínűsített olvasatnak nem mondanak ellen a látható betűszárak: „Hoc anno gelu maximum fuit <... Hungri primum Renum> transierunt et usque Burgundiam pervenerunt. Vat. Lat. 645. 32”.

BIBLIOGRÁFIA

- Bánlaky* 1929. *Doberdói Breit (Bánlaky) József: A magyar nemzet hadtörténelme II.* Budapest 1929.
- Belloni – Ferrari* 1974. *Belloni, Annalisa – Ferrari, Mirella: La Biblioteca Capitolare di Monza con aggiunte di Lucio Tomei. Medioevo e umanesimo, 1974.*
- Bogyay* 1955. *Bogyay Tamás: Lechfeld. Ende und Anfang. Ein ungarischer Beitrag zur Tausendjahrfeier des Sieges am Lechfeld. München, 1955.*
- Bogyay* 1966. *Bogyay Tamás: L'homme de l'Occident en face des incursions hongroises. In: Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady. Modena, 1966. 21–36. o.*
- Bóna* 2000. *Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. (História Könyvtár. Monográfiák 12.) Budapest, 2000.*
- Boschen* 1972. *Boschen, Lothar: Die Annales Prumienses. Ihre nähere und ihre weitere Verwandtschaft. Düsseldorf, 1972.*
- Codices Vaticani Latini Codices Vaticani Latini (Codices 1–678). Eds. *Vattasso, Marcus – De'Cavalieri, Pius Franchi.* Romae, 1902.
- Coupland* 1998. *Coupland, Simon: From Poachers to Gamekeepers: Scandinavian Warlords and Carolingian Kings. Early Medieval Europe, 1998. 85–114. o.*
- Coupland* 2014. *Coupland, Simon: Holy Ground? The Plundering and Burning of Churches by Vikings and Franks in the Ninth Century. Viator, 2014. 73–98. o.*
- Depuyrot* 1994. *Depuyrot, Georges: Richesse et société chez les Mérovingiens et Carolingiens. Paris, 1994.*
- D'Haenens* 1961. *D'Haenens, Albert: Les incursions hongroises dans l'espace belge (954–955). Histoire ou historiographie? Cahiers de civilisation médiévale, 1961. 423–440. o.*
- D'Haenens* 1967. *D'Haenens, Albert: Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle. (Recueil de travaux d'histoire et de philologie IVe sér. 38.) Louvain, 1967.*
- D'Haenens* 1969. *D'Haenens, Albert: Les invasions normandes dans l'Empire franc au IXe siècle. In: I Normanni e la loro espansione in Europa nell'alto medioevo. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 16. Spoleto, 1969. 233–298. o.*
- D'Haenens* 1970. *D'Haenens, Albert: Les invasions normandes, une catastrophe? (Questions d'histoire 16.) Paris, 1970.*
- D'Haenens* 1984. *D'Haenens, Albert: I Vichingi e l'Italia nel IX secolo. In: Magistra Barbaritas. I barbari in Italia. Ed. Pugliese Caratelli, G. Milano, 1984. 219–225. o.*
- Duby* 1974. *Duby, Georges: The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century. Transl. Clarke, Howard B. Ithaca, NY, 1974.*
- Dümmmler* 1888.² *Dümmmler, Ernst: Geschichte des Ostfränkischen Reiches I–III. Jahrbücher der Deutschen Geschichte. Leipzig, 1887–1888.² III. Die Letzte Karolinger. Konrad I., 1888².*
- Fasoli* 1945. *Fasoli, Gina: Le incursioni ungare in Europa nel secolo X. (Biblioteca Storica Sansoni 11.) Firenze, 1945.*

- Fasoli* 1962. *Fasoli, Gina*: Encore des Hongrois ? Cahiers de civilisation médiévale 1962. 461–462. o.
- Geary* 1990. *Geary, Patrick Joseph*: Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages [800–1100]. New Jersey, 1990.
- Györffy* 1984. *Györffy György*: Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. In: Magyarország története tíz kötetben. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk. *Székely György*. I. k. Budapest, 1984.
- Helvétius* 1999. *Helvétius, Anne-Marie*: Les inventions de reliques en Gaule du Nord (IXe–XIIIe siècle). In: Les reliques: Objets, cultes, symboles. Eds. *Bozöky Edina – Helvétius, Anne-Marie*. Actes du colloque international de l'Université du Littoral-Côte d'Opale (Boulogne-sur-Mer) 4–6 sept. 1997. (Hagiologia 1.) Turnhout, 1999. 293–311. o.
- Jones* 2006. *Jones, Anna Trumbore*: Pitying the Desolation of Such a Place: Rebuilding Religious Houses and Constructing Memory in Aquitaine in the Wake of the Viking Incursions. *Viator*, 2006. 85–102. o.
- Kristó* 1980. *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.
- Kurze* 1912. *Kurze, Friedrich*: Die Annales Lobienses. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 1912. 584–614. o.
- Kurze* 1914. *Kurze, Friedrich*: Die Annales Laubacenses und ihre nähere Verwandtschaft. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 1914. 13–41. o.
- La Proux* 1869. *La Proux, Fernand*: Notes d'histoire locale (IXe et Xe siècles). Memoires de la Societé académique des sciences, arts, belles-lettres, agriculture et industrie de Saint-Quentin, 1869.
- Lendi* 1971. *Lendi Walter*: Untersuchungen zur frühalemannischen Annalistik: Die Murbacher Annalen. (Scrinium Friburgense 1.) Freiburg, 1971.
- Lifshitz* 1995. *Lifshitz, Felice*: The Migration of Neustrian Relics in the Viking Age: the Myth of Voluntary Exodus, the Reality of Coercion and Theft. *Early Medieval Europe*, 1995. 2. sz. 175–192. o.
- LSG Lexikon der schweizerischen Gemeindenamen. Hrsg. vom Centre de Dialectologie an der Universität Neuchâtel unter der Leitung von Andres Kristol. Lausanne, 2005.
- Lutéczi* 1951. *Lutéczi János*: A tournus-i kaland. In: Ahogy lehet. *Périodique de la Jeunesse Hongroise Réfugiée*, 4. (1951. december) 37. sz. 21–25. o.
- Lüttich* 1910. *Lüttich, Rudolf*: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Berlin, 1910.
- MGH SS Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum
- Mohr* 1957 *Mohr, Walter*: Entwicklung und Bedeutung des lothringischen Namens. *Archivum latinitatis medii aevi*, 1957. 313–336. o.
- Mouillebouche* 2006 *Mouillebouche, Hervé*: Les Hongrois en Bourgogne: le succès d'un mythe historiographique. *Annales de Bourgogne*, 2006. 2. sz. 127–168. o.
- Musset* 1971 *Musset, Lucien*: Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIe siècles). Paris, 1971.
- Pauler* 1900. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900.
- Rech* 2010. *Rech, Régis*: Chronicon S. Medardi Suessionensis. In: Encyclopedia of the Medieval Chronicle, I–II. Leiden, 2010. I. 419–420. o.

- Remensnyder* 2003. *Remensnyder, Amy G.*: Croyance et communauté: la mémoire des origines des abbayes bénédictines. Mélanges de l'École française de Rome. *Moyen Âge*, 2003. 141–154. o.
- Riché* 1969. *Riché, Pierre*: Conséquences des invasions normandes sur la cultur monastique dans l'occident franc. In: I Normanni e la loro espansione in Europa nell'alto medioevo. (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 16.) Spoleto, 1969. 705–721. o.
- Vajay* 1952. *Vajay Szabolcs*: A tournus-i kaland margójára. *Périodique de la Jeunesse Hongroise Réfugiée*, 4. (1952. október) 47. sz. 15–18. o.
- Vajay* 1968. *Vajay, Szabolcs*: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 4.) Mainz, 1968.
- Veszprémy* 2014. *Veszprémy László*: Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 1. sz. 77–90. o.
- Wallace-Hadrill* 1975. *Wallace-Hadrill, John Michael*: The Vikings in Francia. The Stenton Lecture 1974. Reading, 1975.
- Zettel* 1977. *Zettel, Horst*: Das Bild der Normannen und der Normanneneinfälle in westfränkischen, ostfränkischen und angelsächsischen Quellen des 8. bis 11. Jahrhunderts. München, 1977.
- Zingg* 2014. *Zingg, Roland*: Geschichtsbewusstsein im Kloster Rheinau im 10. Jahrhundert. Der Codex Mudoetensis f–9/176, die Annales Laubacenses und die Annales Alamannici. *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters*, 2014. 2. sz. 479–502. o.